

Сергій ТЕРЕПИЩИЙ

доктор філософських наук,
професор кафедри соціальної філософії,
філософії освіти та освітньої політики,
Національний педагогічний університет
ім. М.П. Драгоманова (Україна, Київ),
terepyshchyi@gmail.com

Дмитро МАЛЕЖИК

кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії та філософії історії,
Національний педагогічний університет
ім. М.П. Драгоманова (Україна, Київ),
demetrius1@ukr.net

Ключові слова: німецько-радянська війна, окупація, евакуація, вищі навчальні заклади, фахова підготовка, професорсько-викладацький склад, студентський контингент.

У статті проаналізовано особливості діяльності українських вишів в умовах евакуації. Розкрито головні причини переїзду основних вишів Української РСР. Простежено головні труднощі процесу евакуації професорсько-викладацького складу та студентського контингенту. Проаналізовано основні заходи уряду та керівництва закладів із розширення студентського контингенту та покращення якості підготовки фахівців. Встановлено, що в період евакуації українським вищим на-

УДК 378(09)+94(470+571)''1941/1945''

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В ЕВАКУАЦІЇ В РОКИ НІМЕЦЬКО- РАДЯНСЬКОЇ (ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ) ВІЙНИ

© Терепищій С., Малежик Д., 2019

вчальним закладам удалося не лише зберегти якість підготовки фахівців, але й збільшити кількість підготовлених фахівців.

В умовах російської агресії, яка виявилася в анексії Криму та прихованій окупації частини Донецької та Луганської областей, освітня сфера тимчасово окупованих територій зазнала суттєвих змін. Саме під впливом гібридної війни виникла проблема переміщених університетів, які відмовились перебувати на непідконтрольних Україні територіях. Ще більша складність проблематики полягає в тому, що нова українська влада виявилась неготовою до ефективного розв'язання освітнього питання. Роль освіти як активного чинника життя суспільства зростає в період великих соціально-політичних зрушень, докорінних соціальних перетворень і, насамперед, екстремальних умов розвитку суспільства, з якими, безперечно, пов'язані трагічні події Великої Вітчизняної війни. Вирішенню цієї проблеми та формуванню пев-

них рекомендацій для чинних урядовців може допомогти звернення до історичного досвіду. Особливо актуальним у цьому контексті є період Другої світової війни, а саме етап німецько-радянської (Великої Вітчизняної) війни, під час якого ряд українських вищих навчальних закладів був евакуйований у райони, підконтрольні радянській владі.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми стали предметом вивчення українських науковців О. Бистої [1], І. Дробота [19], М. Коваля [8], В. Литвина [12], С. Майбороди [14], О. Потилчака [15], російських дослідників Н. Сіверцевої [16] та А. Сперанського [18]. Утім, усебічного та неупередженого дослідження з поставленої проблеми досі не здійснено, що посилює наукову актуальність даної розвідки.

Метою статті є виявлення особливостей діяльності українських радянських вищих навчальних закладів в умовах евакуації в роки німецько-радянської війни, вивчення заходів уряду та керівництва вишів щодо вирішення кадрових питань і підвищення якості підготовки фахівців для потреб суспільства.

Система вищої освіти Української РСР станом на 1940/41 навчальний рік складалась із 173 вишів (разом із заочними), у яких вищу освіту здобували 196,8 тис. студентів, та 693 середніх спеціальних навчальних закладів, у яких навчалися 196,2 тис. учнів [5, с. 115].

Оскільки в роки радянської влади вища освіта розглядалась як потужна зброя пропаганди та реалізації генеральної лінії партії, тому вища школа стала системою політизованого ставлення до науки і мистецтва. Інтенсивний наступ ворожих військ, тимчасова втрата частини радянської території з великими промисловими і культурними центрами, прифронтові умови життя багатьох міст з вишами спричинили евакуацію із західних районів СРСР у східні. При цьому евакуювались професорсько-викладацькі кадри, студенти, вивозилось наукове і навчальне обладнання, бібліотеки. Евакуювалася і значна частина інтелігенції, яка не підлягала мобілізації до лав Черво-

ної армії. Всього передбачалось здійснити евакуацію майже 70% вищих навчальних закладів [21, с. 120].

Керівництво евакуацією здійснювалось головою Всесоюзного комітету у справах вищої школи С.В. Кафтановим, при цьому пріоритет надавався вишам технічного профілю, здатним швидко відновити підготовку інженерів для військової промисловості [17, с. 54].

З території Української РСР із 143 було евакуйовано 70 вищих навчальних закладів, причому як державного, так і регіонального значення. Вони продовжували свою діяльність у містах Російської Федерації, Казахстану, Киргизії, Туркменії.

Так, Київський, Харківський та Одеський університети евакуювали ще до початку окупації. Перші два були вивезені до м. Кизил-Орда Казахської РСР, де на їх базі було створено тимчасовий об'єднаний український державний університет [3, с. 431]. Одеський державний університет та Одеський педагогічний інститут переїхали до Байрам-Алі Туркменської РСР, Харківський педінститут іноземних мов – до Саратовської області, Мелітопольський педінститут було евакуйовано до м. Ленінбаба Таджикиської РСР. Харківський хіміко-технологічний продовжив роботу в Чугчику (Узбекистан), Київський індустріальний – у Ташкенті, Миколаївський суднобудівний – у Пржевальську [2, с. 284].

Окремі ВНЗ влились як факультети до місцевих навчальних закладів. Приміром, Київський лісогосподарський інститут був евакуйований до м. Воронежа, а пізніше – до м. Советська Кіровської області. Майно й обладнання у м. Воронежі пропало, а викладачі та студенти, що прибули до м. Советська, почали працювати й навчатися в евакуйованому сюди Брянському лісогосподарському інституті. Київський ветеринарний інститут евакуювався до м. Свердловська й функціонував на правах ветеринарного факультету Свердловського сільськогосподарського інституту. Випускниками протягом цього періоду стало 276 ветеринарних лікарів [11].

Переїзд деяких навчальних закладів відбувався в декілька етапів. Наприклад, евакуація Харківського фармацевтичного інституту проходила в три етапи. Першу групу співробітників інституту, а також найбільш цінне устаткування було відправлено у шпитальному ешелоні до м. Прокоп'євська Новосибірської області. Друга група, з іншою частиною обладнання, виїхала до Новосибірська. Третю групу викладачів на чолі з ректором Ю. Г. Борисюком було евакуйовано до м. Семипалатинська Казахської РСР, до яких згодом приєдналися представники другої групи [20].

Утім, більшість вищих навчальних закладів залишилась на окупованих територіях і припинила свою діяльність. Лише Ворошиловградський педагогічний та Куп'янський і Старобільський учительські інститути працювали на українській території до червня 1942 р. [12, с. 234].

Територія України, яка однією з перших зазнала ворожих ударів, мала важкі умови евакуації. Так, не вдалось евакуювати ряд важливих навчальних закладів, зокрема Київський педагогічний інститут імені М. Горького. Згідно із вказівкою Народного комісаріату освіти УРСР, у липні 1941 р. викладачі та студенти інституту, які не були мобілізовані до лав Червоної армії, пішки вирушили до м. Лебедин на Сумщині, де в евакуації було вирішено розгорнути КДПІ ім. М. Горького. Однак навчання у вересні 1941 р. так і не розпочалося [7, с. 149].

Велику роль у зволіканні з процесом евакуацією більшості вишів України відіграла хибна оцінка військової ситуації, самозапокоєність бюрократичного апарату, стрімкий наступ німецько-фашистських військ і надмірна завантаженість залізничного транспорту. Унаслідок цього система вищої освіти зазнала значних втрат. Так, на окупованих територіях було повністю або частково зруйновано 334 будівлі, що належали вишам, знищили або вивезли до Німеччини обладнання лабораторій і кабінетів, цінні експонати колекцій, багаті фонди бібліотек тощо. Загальні збитки, за оцінками наркомату освіти, склали 3 млрд крб [9, с. 106].

Отже, на початку радянсько-німецької війни суттєво скоротилась кількість вишів. Це пояснюється насамперед тим, що одні з них не змогли вчасно евакуюватись, інші, опинившись в евакуації, злились з місцевими навчальними закладами однойменного профілю, а треті були поступово реформовані. До початку 1942/43 н.р. із 817 вишів, що працювали на всій території СРСР до війни, продовжували діяльність лише 460, а зі 173 українських – лише 70 [2, с. 196].

Початок воєнних дій негативно позначився на науково-педагогічних колективах вишів. Частина з них пішла на фронт, ставши командирами, політпрацівниками, військовими інженерами, лікарями, медсестрами, радистами, воїнами, партизанами і підпільниками. Лише протягом 1941 р. число штатних викладачів скоротилось більш ніж удвічі, особливо серед викладачів – на 60,5% [9, с. 146]. Наприклад, значних матеріальних збитків і людських втрат зазнав Дніпропетровський державний університет. Під час тимчасової окупації міста були спалені всі навчальні корпуси. Понад 600 викладачів і студентів добровольцями пішли на фронт захищати Батьківщину від фашистської навали. Серед них – Герої Радянського Союзу В. П. Юбкін і С. І. Швець, з-поміж студентів – О. Гончар [6]. Усього в лавах Збройних сил СРСР перебувало понад 30 тис. представників вищої школи.

Водночас спостерігались негативні тенденції падіння рівня освіти. На цьому позначився процес евакуації, часткове розформування вишів, скорочення їхньої матеріальної бази, масовий відсів студентів через незадовільні умови побуту та навчання. У результаті протягом 1941–1942 рр. чисельність молоді у ВНЗ скоротилась майже на 72% [18, с. 34].

Зменшення кількості студентів у перший період німецько-радянської війни загострив проблему забезпечення кваліфікованими кадрами важливих галузей народного господарства. Для розв'язання цієї проблеми РНК СРСР ухвалило 5 травня 1942 р. постанову «Про план прийому у виші в 1942 році і заходах із зміцнення вищих навчальних закладів». Вона була перш за все спря-

мована на подолання труднощів при новому наборі студентів. Складність набору пояснювалась скороченням кількості абітурієнтів, оскільки у воєнних умовах більшість випускників десятих класів йшла на фронт, а значна частина випускників восьмих – дев'ятих класів відмовлялась від подальшого продовження навчання та йшла на виробництво. Отже, у 1941/42 навчальному році прийом у виші скоротився в СРСР на 41% та складав 96,4 тис. осіб [9, с. 140].

Одним із вимушених кроків, на які пішла радянська влада для розширення студентського контингенту, стало збільшення прийому дівчат. Так, якщо в 1940/41 навчальному році їх частка складала 58%, то вже в 1942/43 навчальному році зросла до 77% [17, с. 42].

Зразом для забезпечення зростання кількості абітурієнтів у перший рік війни в практику приймальних комісій були запроваджені нові правила, які суттєво полегшували вступ до ВНЗ. Так, випускники середніх шкіл з оцінками «добре» і «відмінно» зараховувались до вишів без вступних іспитів, а за наявності вільних місць цією пільгою могли скористатись і ті абітурієнти, які мали в атестаті декілька оцінок «задовільно» [18, с. 35]. У справі формування студентських колективів важливу роль відіграла пропаганда вишівських спеціальностей через засоби масової інформації, роз'яснювальна робота, яку викладачі проводили серед населення. Однак заради справедливості слід відзначити, що подавати документи до вишів могли переважно особи, що перебували на території східних областей СРСР, а підлітки тимчасово окупованих територій практично були позбавлені такої можливості.

Для розв'язання завдань з комплектування молодших курсів ВНЗ помітний внесок зробили підготовчі відділення, які розпочали роботу з 1943/44 навчального року. Серед їхніх завдань була підготовка до вступних іспитів осіб, які мали середню освіту, але у зв'язку з перервою в навчанні не мали міцної бази знань. Право навчання на підготовчих відділеннях мали ті, хто свого часу не одержав повної середньої освіти. Їм надавалась можливість після від-

повідної підготовки скласти іспити за весь курс середньої школи екстерном та вступити до ВНЗ. Першочергове право зарахування на підготовчі відділення мали особи, які були демобілізовані з лав Червоної армії та флоту після поранень та інших ушкоджень.

Унаслідок проведених заходів до 1943/44 навчального року в СРСР намітилася тенденція до поступового зростання наборів у виші. Загалом по країні рівень зарахування до ВНЗ досяг довоєнного, а за деякими найважливішими спеціальностями перевищив його. Це свідчить про високий рівень адаптованості радянської системи освіти до потреб народного господарства в екстремальних умовах бойових дій.

Ще одним завданням, яке варто було вирішувати владі, було прагнення не допустити відрахувань старшокурсників. Високий відсів у перший період війни був пов'язаний з незадовільним матеріально-побутовим становищем студентів. Тому було ухвалено ряд важливих рішень. 10 лютого 1943 р. РНК СРСР видає спецпостанову «Про покращення харчування студентів вишів», де гостро ставилось питання удосконалення роботи студентських їдалень [15, с. 38]. Вишам рекомендувалось організувати підсобні господарства та створювати їдальні закритого типу. Місцеві органи управління зобов'язувались забезпечити студентів продуктами харчування та промисловими товарами за нормами робітників на виробництві.

Для покращення матеріального забезпечення студентів значну роль відіграло рішення РНК від 15 вересня 1943 р., яке давало право на одержання стипендії всім успішним студентам. У результаті кількість стипендіатів значно зросла – з 20% до 80% в 1944 р. [18, с. 35]. Студенти, які навчались на «відмінно», одержували надбавку в розмірі 25%. Найкращим студентам присуджувались іменні стипендії, розмір яких був вищим від звичайних від 3 до 5 разів. Для студентів найважливіших оборонних, гірських, транспортних вишів розмір стипендії призначався вище на 50% [6, с. 496–497].

У роки війни відбулось значне зростання фінансування вищої школи, проте перед

нею постало завдання підпорядкувати наукові дослідження інтересам створення військового комплексу, розробити нове і модернізувати наявне озброєння, військову техніку та інші засоби ведення війни. Від учених вимагались науково обґрунтовані пропозиції з прискорення мобілізації сировинних ресурсів країни, заміни дефіцитних матеріалів місцевою сировиною, запровадження ефективних медичних засобів лікування поранених фронтовиків і хворих працівників тилу.

Професорсько-викладацький склад відіграв значну роль у процесі збереження та розширення мережі вишів, стабілізації кількісного складу студентів та випуску кваліфікованих спеціалістів. Саме його представники були ядром, на якому трималась вища школа.

На початку німецько-радянської війни викладацький корпус почав суттєво скорочуватись: якщо в 1940/41 н.р. у вишах працювало понад 50 тис. осіб, то до початку 1942/43 н.р. залишилось лише 24,7 тис. Різке скорочення середньої ланки науково-педагогічних працівників, найбільш працездатного і творчо активного, пояснюється його призовним віком і, як наслідок, мобілізацією на фронт [12, с. 213].

За роки війни керівництво країни здійснило ряд заходів, спрямованих на забезпечення вишів необхідною кількістю викладачів. Восени 1942 р. було видано постанову РНК СРСР «Про підвищення окладів працівникам науки», яке дозволяло покращити матеріально-побутове становище і підняти авторитет працівників ВНЗ. Водночас було вжито ряд заходів щодо доукомплектування викладацького корпусу інститутів та університетів: відбувалась переміщення викладацьких і наукових кадрів з центральних вишів у периферійні, здійснювалось повернення до вишів професорів і викладачів, тимчасово відряджених на роботу в промисловість і сільське господарство; для науково-педагогічної діяльності у вищих навчальних закладах залучались добре підготовлені спеціалісти, які мали великий виробничий стаж роботи. З 1943 р. за рішенням Комітету у справах вищої школи розпочався процес демо-

білізації викладачів з фронту. Усі проведені заходи сприяли стабілізації чисельності викладачів.

У перші роки війни зазнавав змін і зміст освіти у вищій школі. З огляду на умови воєнного часу навчальні плани вищих навчальних закладів були змінені, а терміни навчання студентів скорочено. У вишах, де до початку війни навчання тривало 5 років, період підготовки обмежували 3,5 роками, а в тих, де підготовка фахівців тривала 4 роки, запроваджувалась трирічна програма. Згортання навчання стосувалось насамперед скорочення не аудиторних занять, а канікул: літніх – з двох до одного місяців, а зимових – з двох тижнів до одного. Також передбачалось скорочення виробничої практики – з 24 тижнів до 10, а також часу на підготовку дипломного проекту – з 21 тижня до 18. Кількість же аудиторних занять, навпаки, зросло з 36 до 42 год на тиждень [18, с. 36]. Проте в малих факультетських групах вилучались лекційні години і замінювались самостійною роботою з джерелами. Також суттєво збільшилась кількість додаткових занять, що проводились по вечорах і в неділю. Об'єктивна необхідність організації навчального процесу викликала об'єднання студентських груп у потоки. З деяких навчальних дисциплін складались навіть загальнофакультетські розклади [15, с. 38].

Зазначимо, що скорочення програм мало тимчасовий характер, оскільки досвід показував, що стислі терміни вивчення основних теоретичних предметів не дають необхідної якості їх засвоєння студентами. З огляду на це керівництво країни вирішило відмовитись від швидкого забезпечення галузей народного господарства спеціалістами без належного рівня підготовки. 18 червня 1942 р. постановою РНК СРСР було скасовано скорочені програми вишів і взято курс на повернення в 1943/44 н.р. до планів довоєнного часу [15, с. 38]. До того ж негативно позначалось на якості освіти і те, що на час канікул студенти залучались до сільськогосподарських робіт, тривалість яких значно перевищувала термін місячних канікул.

Ще однією складністю в роботі вишів евакуаційного періоду було те, що зна-

чна частина студентів поєднувала навчання з постійною роботою на виробництві. Так, 80% Харківського авіаційного інституту, перебуваючи в Казані, поєднувала навчання з роботою на авіаційному заводі [9, с. 65]. Утім, радянська влада вбачала в такому стані справ позитивні риси, мотивуючи це тим, що навчання поєднувалося з виробничою практикою.

Насамкінець зазначимо, що діяльність українських вишів в евакуації позитивно вплинула на розвиток освіти тих регіонів, куди вони були переміщені. Так, в умовах евакуації значний внесок у вищу освіту східних областей СРСР зробили викладачі Київського сільськогосподарського інституту: доцент Т. С. Долгополов очолював Таджикиський сільськогосподарський інститут, М. Д. Рижутін був директором Сталінградського, а П. Д. Пшеничний став на чолі Башкирського сільськогосподарських інститутів [11].

Отже, завдяки діяльності вишів у роки німецько-фашистської окупації вдалось не лише зберегти, але й зміцнити систему вищої освіти. Працюючи в різних галузях народного господарства, випускники ви-

шів сприяли створенню економічного та оборонного потенціалу, зробили значний внесок у розвиток духовного життя країни, сприяючи звільненню території України від окупантів і розвиваючи науковий та освітній потенціал східних областей СРСР.

Зважаючи на досвід діяльності вишів України в евакуації, вважаємо за можливе сформулювати рекомендації для українського уряду щодо правового регулювання та діяльності переміщених з тимчасово окупованих територій українських університетів. По-перше, варто чітко визначити юридичний статус переміщених університетів, їх професорсько-викладацького складу та студентського контингенту, надати більше преференцій для вступу до них абітурієнтам з тимчасово окупованих територій. По-друге, сприяти формуванню позитивного іміджу університетів для залучення більшої кількості абітурієнтів, у тому числі й з окупованих територій. По-третє, збільшити фінансування переміщених університетів, що дозволить сформувати належну матеріально-технічну базу та позитивно вплине на умови навчання в цих закладах.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бистра М.О.** Розвиток вищої освіти України в 1943–1945 рр. // Історична наука: проблеми розвитку: матеріали міжнар. наук. конф. Секція "Новітня історія України". Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. С. 36–40.
2. Великая Отечественная война. 1941–1945: энциклопедия / гл. ред. М.М. Козлов; редкол.: Ю.Я. Барабаш, П.А. Жилин (зам. гл. ред.), В.И. Канатов (отв. секретарь) и др. Москва: Советская энциклопедия, 1985. 832 с.
3. Вища школа і наука в роки Великої Вітчизняної війни // Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Київ / гол. ред. кол.: Тронько П.Т. (гол. редкол.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. 587 с.
4. Высшая школа: основные постановления, приказы, инструкции. Москва: Советская наука, 1948. 616 с.
5. Высшая школа СССР за 50 лет (1917–1967) / под ред. В.П. Елютина. Москва: Высшая школа, 1967. 272 с.
6. Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. URL: <http://www.osvita.org.ua/vnz/365/index.html>
7. Інститут філософської освіти і науки: історія, сьогодення, перспективи / за заг. ред. В.П. Андрущенко, І.І. Дробота. Вінниця: ТОВ Нілан-ЛТД, 2015. 440 с.
8. **Коваль М.В.** Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 336 с. (Україна кризь віки. Т. 12).

REFERENCES

1. **Bystra, M.O.**, 2002 The development of higher education in Ukraine in 1943–1945. *Istorychna nauka: problemy rozvytku: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Sektsiia "Novitnia istoriia Ukrainy"*. Luhansk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, p. 36–40. (in Ukrainian)
2. The Great Patriotic War. 1941–1945: encyclopedia, 1985, Hl. red. M.M. Kozlov; redkol.: Yu.Ya. Barabash, P.A. Zhylyn (zam. hl. red.), V.Y. Kanatov (otv. sekretar) i dr. Moscow: Sovetskaïa entsyklopediia, 832 p. (in Russian)
3. Higher schools and science during The Great Patriotic War, 1968, *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: V 26 t. Kyiv / Hol. red. kol.: Tronko P. T. (hol. Hol. redkol.) ta in.* Kyiv: Holov. red. URE AN URSR, 587 p. (in Ukrainian)
4. Higher School in the USSR: main resolutions, orders, descriptions, 1948. Moscow: Sovetskaïa nauka, 616 p. (in Russian)
5. Higher School in the USSR for 50 years (1917–1967), 1967, pod red. V.P. Eliutina. Moscow: Vyssh. shk., 272 p. (in Russian)
6. Dnipropetrovsk National Oles Honchar University. URL: <http://www.osvita.org.ua/vnz/365/index.html> (in Ukrainian)
7. Institute of Philosophical Education and Science: History, Nowadays, Future, 2015, za zah. red. V.P. Andrushchenka, I.I. Drobota. Vinnytsia: TOV Nilan-LTD, 440 p. (in Ukrainian)
8. **Koval, M.V.** (1999) Ukraine in World War II and Great Patriotic War (1939–1945), *Ukraina kriz viky. T. 12.* Kyiv: Alternatyvy, 336 p. (in Ukrainian)

9. **Круглянский М.Р.** Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны. Москва: Высшая школа, 1976. 314 с
10. Культурное строительство СССР. Статистический сборник / под ред. П.Г. Подъячих. Москва: ЦСУ СССР, 1956. 331 с.
11. **Лановюк Л.** Університет [НУБІПУ] під час евакуації періоду Другої світової війни 1941–1945 рр. URL: <https://nubip.edu.ua/node/14573>
12. **Литвин В.М.** Україна в Другій світовій війні (1939–1945). Київ: Вид. дім «Лі-Терра», 2004. 464 с.
13. **Лутченко А.И.** Подготовка инженерно-технических кадров в 1941–1945 гг. // Советская культура в годы Великой Отечественной войны. Москва: Наука, 1976. С. 90–106.
14. **Майборода С.В.** Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.): монографія. Київ: Вид-во УАДУ, 2000. – 308 с.
15. **Потильчак О.В.** Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941–1944): політика і практика агресора. Київ: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. 36 с.
16. **Сиверцева Н.Л.** Великая Отечественная война и высшая школа // Социологические исследования. 1995. № 5. С. 35–44.
17. Советская высшая школа в годы Великой Отечественной войны / В.В. Дрыночкин [и др.]; под ред. Ф.Б. Комала. Москва: Высшая школа, 1980. 232 с.
18. **Сперанский А.В.** Высшая школа СССР в 1941–1945 гг.: экзамены войны // Вестник ЮУрГУ. Серия «Социально-гуманитарные науки». 2015. Т.15, №3. С. 33–38.
19. Український народ у Другій світовій війні / І.І. Дробот, В.І. Кучер, А.Г. Слюсаренко, П.М. Чернега. Київ: Школяр, 1998. 238 с.
20. Харківський фармацевтичний інститут у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) URL: <http://nuph.edu.ua/harkivskijj-farmaceutichnijj-institut>
21. **Чуткерашвили Е.В.** Развитие высшего образования в СССР. Москва: Высшая школа, 1961. 240 с.
22. **Terepyshchyi S., Svyrydenko D., Bazaluk O.** Structural-functional models of integration and reintegration of Ukrainian educational landscape // Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu, 2017, Issue 5. P. 163–168.
23. **Terepyshchyi S.** Educational Landscape as a Concept of Philosophy of Education // *Studia Warmi skie*. 2017. Vol. 54. P. 373–383.
24. **Додонов Д.Р.** Університети-переселенці: проблеми сьогодення та перспективи реінтеграції // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. Київ, 2017. Вип. 126. С. 401–407.
25. **Верьовкін В.В.** Особливості реалізації освітньої політики щодо переміщених університетів України // Вища освіта України. Київ, 2017. № 4. С. 17–22.
26. **Терепищій С.О., Хоменко Г.В., Заїчко В.В.** Освітня діяльність переміщених (евакуйованих) університетів України у Другій світовій війні // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. Київ, 2018. Вип. 138 (№ 11), ч. 2: Філософські науки. С. 213–218.
9. **Kruhlianskiy, M.R.**, (1976) Higher School of the USSR during The Great Patriotic War. Moscow:Vysshiaia shkola, 314 p. (in Russian)
10. *Cultur Building of the USSR. Statistic Collection*, 1956, pod red. P.G. Podyachikh. Moscow: TsSU SSSR, 331 p. (in Russian)
11. **Lanoviuk, L.** The University during the evacuation in the Great Patriotic War 1941–1945. URL: <https://nubip.edu.ua/node/14573> (in Ukrainian)
12. **Lytvyn, V.M.**, 2004 Ukraine in the Great Patriotic War (1939–1945). Kyiv: Vyd. dim 'Li-Terra', 464 p. (in Ukrainian)
13. **Lutchenko, A.Y.** (1976) Personnel training of engineers and technicians in 1941–1945). *Sovetskaia kultura v hody Velikoi Otechestvennoi voiny*. Moscow: Nauka, p. 90–106. (in Russian)
14. **Maiboroda, S.V.** (2000) The State management of higher education in Ukraine: structure, functions, *tendencies of development (1917–1959)* / redkol.: V. I. Luhovyi (holova) ta in., Kyiv: Vyd-vo UADU, 307 p. (in Ukrainian)
15. **Potylchak, O.V.** (1998) Professional education and training of labour reserves in Ukraine during German occupation (1941–1944). Kyiv: TOV 'Mizhnar. fin. ahentsiia', 36 p. (in Ukrainian)
16. **Sivertseva, N.L.** (1995) The Great Patriotic War and higher education, *Sotsyologicheskie issled.*, № 5, p. 35–44. (in Russian)
17. The Soviet higher education during The Great Patriotic War, 1980 / V.V. Drynochkin [i dr.]; pod red. F.B. Komala. Moscow: Vysshiaia shkola, 232 p. (in Russian)
18. **Speranskii, A.V.** (2015) Higher education of the USSR in 1941–1945: exams of the war, *Vestnyk YuUrHU. Seria «Sotsialno-humanitarnye nauky»*, T. 15, № 3, p. 33–38. (in Ukrainian)
19. **Drobot, I.I., Kucher, V.I., Sliusarenko, A.G., Cherneha, P.M.** (1998) Ukrainian people in the World War II, Kyiv: Shkoliar, 238 p. (in Ukrainian)
20. Kharkiv Pharmaceuticals Institute during the Great Patriotic War (1941–1945). URL: <http://nuph.edu.ua/harkivskijj-farmaceutichnijj-institut> (in Ukrainian)
21. **Chutkerashvily, E.V.** (1961) Development of higher education in the USSR. Moscow: *Vysshiaia shkola*, 240 p. (in Russian)
22. **Terepyshchyi, S., Svyrydenko, D., Bazaluk, O.** Structural-functional models of integration and reintegration of Ukrainian educational landscape. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, 2017, Issue 5. P. 163–168.
23. **Terepyshchyi, S.** Educational Landscape as a Concept of Philosophy of Education. *Studia Warmi skie*. 2017. Vol. 54. P. 373–383.
24. **Dodonov, D.R.** (2017) Universytety-pereselentsi: problemy sohodennia ta perspektyvy reintehratsii. *Hileia: naukovyi visnyk*: Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv. Vypusk 126. P. 401–407. (in Ukrainian)
25. **Verovkin, V.V.** 2017 Osoblyvosti realizatsii osvitnoi polityky shchodo peremishchenykh universytetiv Ukrainy. *Vyshcha osvita Ukrainy*. Kyiv. № 4. P. 17–22. (in Ukrainian)
26. **Terepyshchyi, S. O., Khomenko, H. V., Zaichko, V. V.** Osvitnia diialnist peremishchenykh (evakuiovanykh) universytetiv Ukrainy u Druhii svitovii viini. *Hileia: naukovyi visnyk*: Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv, 2018. Vypusk 138 (№ 11), Ch. 2. Filosofski nauky. P. 213–218. (in Ukrainian)